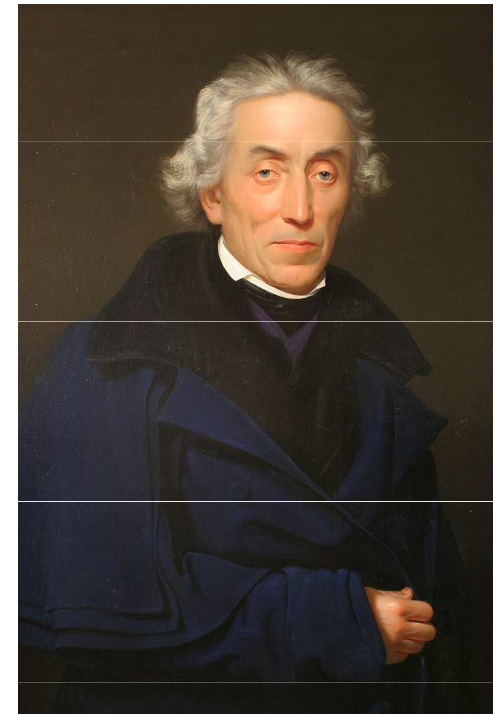

Obrozenská čeština

CJJ16 Vývoj spisovné češtiny

Obrozenská čeština

- období cca od poslední čtvrtiny 18. stol. (1775) do roku 1848,
- počáteční období nové češtiny,
- součást procesu vzniku moderního národa a občanské společnosti,
- v českém prostředí zpočátku silně orientováno na jazykové otázky: podle V. Macury je od té doby česká kultura (společnost) *lingvocentrická*.

Kořeny

- jazykově orientovaný nacionalismus má své přímé předchůdce v barokních katolických vlastencích (Bohuslav Balbín, Jan Kořínek, Antonín Frozín, Josef Bonaventura Piter),
- počátky položeny generací osvícenských učenců, kteří jako první přicházeli s kritickým pohledem na historické prameny (Gelasius Dobner, František Martin Pelcl, Mikuláš Adaukt Voigt).

Sociohistorické souvislosti

- důsledky tereziánských a josefinských reforem:
  - zrušení nevolnictví a počátky průmyslu vedly k migraci venkovského obyvatelstva do měst (počátky nivelizace dialektů),
  - příliv venkovského obyvatelstva do měst vedl ke změně národnostních poměrů (zvýšení počtu českých obyvatel),
  - centralizace státní správy a reforma školství vedly k posílení pozice němčiny – čeština jazykem většiny obyvatelstva, avšak s neprestížní pozicí,
  - v 1. pol. 19. stol. vznikají postupně jazykově české elity,
- napoleonské války vedly k podnícení německého nacionalismu, na nějž reagoval nacionalismus český.

Vývojové fáze

- 1. fáze: 1775 – 1809,
- 2. fáze: 1809 – 1839,
- 3. fáze: 1839 – 1948.

1. fáze (1775 – 1809)

- po počáteční diskuzi položeny základy kodifikace spisovné češtiny,
- završeno 1. vydáním Dobrovského *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache* 1809.

2. fáze (1809 – 1839)

- uvedení češtiny do oblastí, které v pobělohorském období opustila (jazyk náročné literární tvorby, jazyk vědy, administrativy a práva),
- záměrné dotváření vyjadřovacích prostředků,
- završeno vydáním Jungmannova *Slovníku česko-německého slovníku* (1834–1839).

3. fáze (1839 – 1848)

- rozšíření sociální báze a funkčního rozpětí češtiny,
- počátek spontánního vývoje spisovné češtiny.

3. fáze (1839 – 1848)

- rozšíření sociální báze a funkčního rozpětí češtiny,
- počátek spontánního vývoje spisovné češtiny.

Počátky

- pokračuje produkce, která navazuje na předchozí etapu (a tudíž i jazyk barokní doby):
  - zábavná produkce (knížky lidového čtení),
  - náboženská produkce (modlitební knížky, *Život Krista Pána* apod.),
  - kramářské tisky (kramářské písně, pověrečné tisky, proroctví, svaté obrázky s modlitbami apod.),
  - praktické příručky (kuchařky, hospodářské knihy, příručky pro porodní báby apod.),
  - noviny,
- schází jazyková díla vysokého stylu.

Dobové texty vysokého stylu do jisté míry kompenzují edice předbělohorské doby

Edice F. M. Pelcla:

- první knižní vydání *Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica* (Obrana jazyka slovanského, obzvlášť českého) B. Balbína (1775),
- *Příhody Václava Vratislava, svobodného pána z Mitrovic*, (1777) .

Vydání bible vycházející z tradice *Bible svatováclavské* (František Faustin Procházka a Václav Fortunát Durych)

- *Bible česká, tj. celé svaté písmo Starého i Nového zákona* (1778–1780) „Bible M. Terezie“, druhé (upravené) vydání 1804.

Pocit ohrožení se projevuje v dobových obranách češtiny, např.:

- Balbínova *Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica* [...],
- Pelclova Akademická nástupní řeč o užitečnosti a důležitosti češtiny (*Akademische Antrittsrede über den Nutzen und Wichtigkeit der Böhmischen Sprache*, 1793),
- Tháмова *Obrana jazyka českého proti zlobivým jeho utrhačům, též mnohým vlastencům v cvičení se v něm nedbalým a liknavým sepsaná*

Alternativy kodifikace spisovné češtiny

- jazyk běžné literární produkce konce 18. stol. (noviny, zábavná literatura, kramářská píseň, praktické příručky apod.), který byl blízký běžně mluvenému jazyku,
- archaický jazyk, který se uchoval ve sféře církevní komunikace (reprezentantem prestižní překlad *Bible svatováclavské*),

Kodifikační alternativy se zrcadlí v dobových gramatikách

- **konzervativní:** *Böhmische Grammatik* (1795) F. M. Pelcla – východiskem literární úzus konce 16. stol. a jazyk Komenského (jistě pod vlivem Dobrovského) ,
- **progresivní:** *Böhmische Sprachlehre* (1782) F. J. Tomsy a *Kurzgefasste böhmische Sprachlehre nebst böhmisch-deutsch- und französischen Gesprächen...* (1785) K. I. Tháma, která přihlížejí k literárnímu úzu 2. pol. 18. stol.,
- rozdíly především v **morfologii** a zčásti v **syntaxi**.

Pelcova gramatika

Fonologie:

- *ej* ve slovních základech (*hejbatí*), ale ne v koncovkách (nom. sg. *dobrý*),
- diftong *ou* i v iniciální slovní pozici (*ou-* – *ouřad*),
- rozlišování dvojího *l*.

Morfologie

- plně odpovídá vysokému stylu humanistické češtiny, včetně kongruence přechodníků.

Syntax

- je věnována jednoduché větě, souvětí věnuje jen málo pozornosti,
- obnovuje jevy vyššího stylu, např. gen. záporový (*nemám peněz*), a vyžaduje gen. rekcii u řady sloves (*dostati čeho*).

Prozódie

- autorem J. Dobrovský: odmítá jak tradiční systém sylabický, tak časoměrný a formuluje základy prozódie sylabotónické.

Nakonec se prosadila archaická norma – diskuzi završuje Dobrovského gramatika (/–y)

- *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* (1809), *Lehrgebäude der böhmischen Sprache* (1819) – liší se rozsahem a akcenty,
- kodifikuje v podstatě stejný stav jako Pelcl, s výjimkou jediného /,
- těžiště morfologických oddílů je tu v zevrubném popisu slovtvorby (v první verzi zabírá přes polovinu celkového rozsahu, v druhé asi třetinu).
- důraz na slovtvorbu měl pro další vývoj češtiny základní důležitost – dalo pevné základy následujícím generacím v rozšiřování slovní zásoby,
- v oddílu o syntaxi je mj. formulováno pravidlo o užití přechodníkových vazeb při totožnosti podmětů.

Důvody konzervativního základu kodifikace (Stich, Starý)

- symbolické – návrat k tradici jazyka předbělohorské doby, kdy byla čeština prvním jazykem suverénního státu,
- ideové – osvícenci odmítali jazyk barokních textů, které jim byly svým exaltovaným protikatolickým protivné (explicitně Dobrovského kritika v *Geschichte...*),
- ohled na jazykovou situaci na Moravě a na Slovensku, kde byl běžně mluvený jazyk založen na místních dialektech, popř. interdialektech – čeština plnila na Slovensku roli jednoho ze sp. jazyků (část obrozenců byli Slováci, např. Kollár nebo Šafařík),
- (nad)konfesijní – v nekatolickém prostředí silná tradice jazyka *Bible kralické* (zejména mezi slovenskými luterány),
- estetický kánon klasicismu vedl kodifikátory k tomu, aby se „spisovný“ jazyk záměrně odlišili od jazyka mluveného.

Další vývoj kodifikace

- základy kodifikace položené Dobrovským se v dalším vývoji více vzdalovaly běžně mluvenému úzu a více přibližovaly jazyku konce 16. stol. (zejména ve fonologii),
- ještě v 1. pol. 19. stol. byly běžné formy *ousta* a *kořata májové*, které byly v dalším vývoji odstraněny.

Další kodifikační snahy se neprosadily

- **staroslovenčina** Jana Kollára (jakýsi kompromis mezi češtinou a slovenštinou),
- snahy moravských obrozenců (František Dobromysl Trnka a Vincenc Ziak) o **přiblížení spisovné češtiny a moravských dialektů**.

Po stabilizaci kodifikace přišla na řadu slovní zásoba

- čeština, která opustila oblast náročných literárních žánrů, vědy a administrativy (práva), postrádala potřebné okruhy slovní zásoby, hlavně:
  - odbornou terminologii,
  - stylisticky příznakové lexikální vrstvy charakteristické pro poezii a beletrii vůbec,
  - o tuto oblast se zasloužila jungmannovská generace, která se pokusila češtinu soustavně uvádět do stylově vyšších sfér.

Po stabilizaci kodifikace přišla na řadu slovní zásoba

- čeština, která opustila oblast náročných literárních žánrů, vědy a administrativy (práva), postrádala potřebné okruhy slovní zásoby, hlavně:
  - odbornou terminologii,
  - stylisticky příznakové lexikální vrstvy charakteristické pro poezii a beletrii vůbec,
  - o tuto oblast se zasloužila jungmannovská generace, která se pokusila češtinu soustavně uvádět do stylově vyšších sfér – nejprve náročná literární tvorba, posléze věda.

Způsoby (zdroje) obohacování lexika

- oživování staročeských / středněčeských slov,
- dialektální slovní zásoba,
- spontánní dotváření slovní zásoby v literárním procesu,
- přejímání slov z jiných slovanských jazyků (polština, ruština, chorvatština),
- záměrné tvoření slov derivací a kompozicí a kalkování z cizích jazyků,
- tyto způsoby se neuplatnily stejnou měrou.

Přejímky z cizích jazyků

- striktně odmítány německé přejímky,
- hojné přejímání z jiných slovanských jazyků
  - polština: *blizna*, časování, *křemík*, *podmět*, *porost*, *ropucha*, *slovník*, *torba*, *výspa*,
  - ruština: *blahý*, *bol*, *chrabrý*, *jařmo*, *kormidlo*, *mluvnice*, *obřad*, *průmysl*, *příroda*, *sloh*, *vkus*, *vzduch*, *záliv* ,
  - v omezené míře (v botanické terminologii) srbocharvátština, slovinština a ukrajinština.

Ruština a polština ovlivnily obrozenskou češtinu v oblasti gramatiky

– ruština

- doplňkový instrumentál: *Rozvívěla se **jarním kvítkem**,*
- různé genitivní vazby: *Silnější byl **otcovského práva**,*
- modální predikativa: *dlužno, možno, nutno,*
- zpřídavnělý přechodník minulý: ***příšedší** dopis,*
- společně s polštinou podnítila bezespoječné pasívní konstrukce *Do maloruštiny **mícháno polštinu i latinu**;*

– polština

- polština stimulovala frekvenci některých slovtvorných sufixů *-ka, -ný, -ík, -ek, -ice, -ost, -ec, -ce a -stvo.*
- společně s ruštinou podnítila bezespoječné pasívní konstrukce *Do maloruštiny **mícháno polštinu i latinu**.*

Tvoření nových slov

- nejfrekventovanější způsob rozšiřování slovní zásoby v době obrození,
- založeno na Dobrovského pravidlech,
  - nulová přípona (*náběh, ohled*),
  - sufix *-ost* (*obraznost, představivost*),
  - sufix *-stvo* (*obecenstvo, včelstvo, také svalstvo, horstvo*),
  - pro jména nositelů vlastnosti různé sufixy (okrajové), zejména v terminologii (*hraboš, outloň, mečoun, rypouš, prvok, bledule, sviňucha*),
  - pod vlivem Jungmannova slovníku se rozšířilo užívání slovesného prefixu *po-* ve funkci distributivní (*porozhazovati*), který zčásti vytlačil starší prefix *z* (*zvyrážeti*),
- v uměleckém stylu neologismy se sufixem *-ina* (*skalina, močálina, lučina*),
- mezi kompozity kalky, především v terminologii (*zeměpis, přírodozpyt, názvosloví, zákonodárce*),
- navzdory puristickým tendencím se v terminologii uplatnily i mezinárodní termíny (*logika* místo *umnice*, *fyzika* místo *silozpyt*)

Tvoření nových slov

- nejfrekventovanější způsob rozšiřování slovní zásoby v době obrození,
- založeno na Dobrovského pravidlech,
  - nulová přípona (*náběh, ohled*),
  - sufix *-ost* (*obraznost, představivost*),
  - sufix *-stvo* (*obecenstvo, včelstvo, také svalstvo, horstvo*),
  - pro jména nositelů vlastnosti různé sufixy (okrajové), zejména v terminologii (*hraboš, outloň, mečoun, rypouš, prvok, bledule, sviňucha*),
  - pod vlivem Jungmannova slovníku se rozšířilo užívání slovesného prefixu *po-* ve funkci distributivní (*porozhazovati*), který zčásti vytlačil starší prefix *z* (*zvyrážeti*),
- v uměleckém stylu neologismy se sufixem *-ina* (*skalina, močálina, lučina*),
- mezi kompozity kalky, především v terminologii (*zeměpis, přírodozpyt, názvosloví, zákonodárce*),
- navzdory puristickým tendencím se v terminologii uplatnily i mezinárodní termíny (*logika* místo *umnice*, *fyzika* místo *silozpyt*).

Vědecká terminologie

- výše představené způsoby rozšiřování slovní zásoby se uplatnily v terminologii,
- na terminologii jednotlivých oborů se zasloužili různí obrozenci:
  - Antonín Jungmann (antropologie a lékařství),
  - Josef Jungmann (literární teorie),
  - Jan Svatopluk Presl (botanika, zoologie, chemie),
  - Karel Bořivoj Presl (botanika),
  - Josef Vojtěch Sedláček (geometrie, fyzika a matematika),
  - Josef František Smetana (fyzika),
  - Antonín Marek (logika),
  - František Palacký (psychologie a estetika).

Slovníky

- vznikla celá řada slovníků – mezi léty 1775–1825 celkem 14 různých slovníků, některé i v několika vydáních, např.
  - Juraj Palkovič: *Böhmisch-deutsch-lateinisches ... Wörterbuch*, (1820–1821), zahrnuta i slovenština,
  - Karel Ignác Thám: *Neuestes vollständig böhmisch-deutsches Wörterbuch* (1807 a 1808) – založeno na Veleslavínově *Nomenclatoru*, zasažené ještě doznívajícím voluntaristickým neologizováním, např. odvozování adjektiv sufixy *-čný* (*panujičný*), *-čivý* (*urážčivý*), *-ovní* (*zaopatřovní*).
  - Františka Jana Tomsy: *Vollständiges Wörterbuch der böhmischen, deutschen und lateinischen Sprache* (1791; druhé vydání bez latiny, 1. část 1805 ve zpracování Thámově, 2. část v přepracování Tomsově) – využíval podkladů J. Dobrovského a byl také uveden jeho předmluvou o tvoření slov (*Die Bildsamkeit der slawischen Sprache an der Bildung der Substantive und Adjektive in der böhmischen Sprache dargestellt*, 1799).

Josef Dobrovský: *Ausführliches und vollständiges deutsch-böhmisches synonymisch-phraseologisches Wörterbuch I (1802), II (1821)*

- za pomoci dalších spolupracovníků, Š. Leška, J. Ribay, F. M. Pelcla, V. Nejedlého, F. J. Tomsy, A. J. Puchmajera, V. Hanky aj.;
- výrazný metodologický pokrok: zachycovat pouze slova skutečně doložená (v literatuře nebo živém úzu),
- odmítal neologismy,
- Dobrovský připouštěl obohacování slovní zásoby z dialektů a také z jiných slovanských jazyků, proto od českého lexikografa požadoval jejich dobrou znalost.

Josef Jungmann: *Slovník česko-německý* (1834–1839)

- vyvrcholení obrozenských snah o rozšiřování slovní zásoby,
- podle vzoru polského slovníku *Słownik języka polskiego* (1807–1814) S. B. Lindy, za pomoci celé řady spolupracovníků (A. Marek), k dispozici měl také sbírky slov od F. F. Procházky, J. Dobrovského, A. Pyšelyho, V. Hanky,
- pětidílný (na titulu je chybně rok 1834), 119 076 hesel,
- kompletní česká slovní zásoba od staré češtiny až nové doby (včetně rukopisů nebo starších slovníků češtiny, např. Klareta, Veleslavína nebo V. J. Rosy),
- slova nově vytvořená a přejatá z jiných slovanských jazyků, zejména z polštiny (asi 1200 přejetí), vedle 600 slov z ruštiny a 100 z jazyků jihoslovanských,
- nevyhýbal se ani germanismům, pokud přispívaly k expresivnímu rozrůznění jazyka.

Obrozená publicistika

- Výrazný krok ke kultivovanému jazykovému úzu představovaly Kramérem redigované *Kramériusovy císařsko-královské pražské poštovské noviny* (od roku 1789),
- pozvolný rozvoj pak nastává v 1. pol. 19. stol., např. *Pražské noviny* – její literární přílohu *Rozličnosti Pražských noviny* přeměnil F. L. Čelakovský na revui *Česká včela*),

Básnický jazyk

- zpočátku v souladu s tradicí založen na sylabickém principu (Thámová družina),
- Puchmajerova první novočeská škola básnická přechází na Dobrovského princip sylabotónický,
- při překladech se autoři nevyhnuli ojedinělým neologismům, např. u Puchmajera jsou to slova přejatá z polských originálů,
- během obrození pokusy o časomíru: počátky formově značně nedokonalé, vrcholu dosahuje u Kollára,
- lexikálně bohatý básnický jazyk začali používat až pozdější tvůrci – rozvoj synonymie je zřejmý zejména v básnických překladech Jungmannových.

Milota Zdirad Polák

- jako první z básníků usiloval o osobitý styl (sbírka *Vznešenost přírody*, 1819),
- množství užitých neologismů vedlo autora (podobně jako Jungmanna v jeho překladech) k doplnění sbírky diferenčním slovníčkem vysvětlujícím jejich význam.
  - *bezdno, dalekohled, hrubolátný, lepotvorý, mlhohvězda...*
  - na konci upozorňuje autor na některé frekventované slootovorné typy neologismů: se sufixem -*ina* (*jezeřina*), -*iště* (*modřeniště*), -*o* (*bělo, šedo-modro*) a složeniny (*čarokrásný, květolící, světokoule*),
  - většina neologismů jsou tu slova čtyřslabičná (v základním tvaru nebo s koncovkami), což umožňovalo zpestřit rytmus veršů proti jednotvárnému trocheji jeho předchůdců.

Ján Kollár, František Ladislav Čelakovský

- **Kollár** – formálně vysoce stylizovaný jazyk (na hraně srozumitelnosti), oživoval i poezii časoměrnou, a to v dokonalejší formě než jeho předchůdci,
- **Čelakovský** – přináší jako novou hodnotu zvukosled: opakování stejných hlásek, anafory a epifory, recepce slovanských lidových útvarů.

Karel Hynek Mácha

- jeho jazyk se opírá o poněkud odlišné tvárné principy,
- lexikálně se neliší od dobového úzu, novum však představuje jeho syntax,
- uvolnění sémantických vztahů mezi syntagmaty pomocí transpozice (*večerní máj* místo *májový večer*) dosahuje odstínů neurčitosti, které dávají možnosti volnější, vrstevnaté a emocionální interpretace,
- tendence k jambickému verši,
- hláskové instrumentace.

Česká próza

- stabilizovala se postupně na standardu daném dobovými gramatikami,
- nebránila se jisté archaizaci, pokud směřovala k ideálu vyššího stylu, zejména ve stavbě souvětí.

Divadlo

- uchovávala se tradice lidového divadla rozvíjená od barokní doby, ale oprošťovala se od sporadických nářečních prvků,
- nové divadelní hry psány knižním jazykem s dobově obvyklým nevelkým kolísáním v hláskosloví a morfologii – do 30. let 19. stol. jazyk dramát limitován tím, že schází konverzační vrstva jazyka,
- toto omezení jako první překonává produkce dramát Tylových, a to výrazným zživotněním dialogů.

Věda

- předpoklady pro návrat češtiny do **oblasti vědy** byly vytvořeny doplněním terminologie,
- od roku 1820 začal vycházet první český vědecký časopis *Krok*, od roku 1827 *Časopis Českého museum*.
- jazykem vědy od počátku navazoval na humanistické dědictví, zejména v syntaxi, a to včetně slovosledných a konstrukčních latinismů, jako je koncové postavení slovesa, hojně participiální vazby, vazba akuzativu s infinitivem, úsilí o obnovení periody (Palacký).

Počátky konverzační vrstvy spisovného jazyka

- ve 30. letech se razantně navyšuje počet uživatelů spisovného jazyka,
- zejména vzniká širší vrstva českých (měšťanských) elit – čeština se stává jazykem společenských salónů,
- postupně se utváří konverzační vrstva spisovného jazyka,
- v tomto období nastává počátek spontánního vývoje spisovného jazyka.

Pravopis

- v této oblasti byla tradice jazyka konce 16. stol. opuštěna,
- pravopis byl během obrození podroben řadě reforem, především:
  - reforma analogická / oprava analogická,
  - reforma skladná / oprava skladná,
  - změna psaní <w> → <v> a <au> → <ou> a
- více viz *Nový encyklopedický slovník češtiny*, hesla

- *Obrozenský pravopis*

<https://www.czechency.org/slovník/OBROZENSK%C3%9D%20PRAVOPIS>

- *Pravopisné reformy*

<https://www.czechency.org/slovník/PRAVOPISN%C3%89%20REFORMY>

Závěr

- ve 40. letech 19. stol. byl program českého jazykového obrození završen:
- spisovný jazyk se stal první atributem moderního českého národa,
- byla kodifikována gramatická norma spisovného jazyka (včetně radikální úpravy pravopisu),
- byla doplněna slovní zásoba spisovné češtiny tak, aby vyhovovala požadavkům literatury vyššího stylu a odborného stylu vědeckého,
- takto vybavený spisovný jazyk začal postupně pronikat do (staro)nových funkcí,
- podstatně vzrostl počet uživatelů spisovného jazyka,
- začal spontánní vývoj spisovného jazyka.